

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТІ
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ КАФЕДРАСЫ

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ, ПРОФЕССОР
Т. САЙРАМБАЕВТЫҢ 85 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«ҚАЗАҚ ТІЛІ ГРАММАТИКАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗЕРТТЕУ ПАРАДИГМАЛАРЫ
ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАРЫ
АЛМАТЫ, 8-9 СӘУІР 2022 Ж.

МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПАРАДИГМЫ ГРАММАТИКИ
КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ»
ПОСВЯЩЕННОЙ 85-ЛЕТИЮ ДОКТОРА ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК,
ПРОФЕССОРА Т.САЙРАМБАЕВА
АЛМАТЫ, 8-9 АПРЕЛЯ 2022 г.

MATERIALS
INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL CONFERENCE
"MODERN RESEARCH PARADIGMS OF KAZAKH GRAMMAR AND INNOVATIVE
TEACHING TECHNOLOGIES"
DEDICATED TO THE 85th BIRTHDAY ANNIVERSARY OF THE DOCTOR OF
PHILOLOGY, PROFESSOR T. SAYRAMBAEV
ALMATY, 8-9 APRIL, 2022

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТІ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ КАФЕДРАСЫ

Филология ғылымдарының докторы, профессор
Т. Сайрамбаевтың 85 жылдығына арналған
«ҚАЗАҚ ТІЛІ ГРАММАТИКАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗЕРТТЕУ ПАРАДИГМАЛАРЫ
ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ»
атты Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, 8-9 сәуір 2022 ж.

МАТЕРИАЛЫ
Международной научно-методической конференции
«СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПАРАДИГМЫ ГРАММАТИКИ
КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ»,
посвященной 85-летию доктора филологических наук, профессора Т. Сайрамбаева

Алматы, 8-9 апреля 2022 г.

MATERIALS
of International scientific and methodological conference
«MODERN RESEARCH PARADIGMS OF KAZAKH GRAMMAR AND
INNOVATIVE TEACHING TECHNOLOGIES»
dedicated to the 85th birthday anniversary of the doctor of philology,
professor T. Sayrambaev

Almaty, 8-9 April, 2022

Алматы
«Қазақ университеті»
2022

«ҚОНАҚ КЕЛСЕ – ҚҰТ» АКЦИОЛОГЕМАСЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ МӘНІ

А.О. Тымболова, филология ғыл. докторы, профессор
(әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан)
tymbolova@mail.ru

А.С. Мурзинова, оқытушы
msai2013@mail.ru

(Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан)

Аннотация. В данной статье проводится лингвокультурологический и когнитивно-дискурсивный сопоставительный анализ пословиц и поговорок, фразеологизмов, выражающих понятие «гостеприимство», систематизированное национальным языком в традиционном познании казахского и турецкого народа. Следовательно, особое значение придается национально-культурному содержанию архетипов и стереотипов в языковой картине мира. Наряду с казахским и турецким языками определяются показатели познания, типология которых сосредоточена в языковом сознании отдельных русских и английских народов. Такой анализ позволяет понять национально-культурные особенности в традиционном познании нескольких народов о том, как они воспринимают понятия «гостеприимство», «гость».

Ключевые слова: лингвокультурология, концептуальная картина мира, архетип, стереотип, культурный смысловой код, национальное познание, национальная ментальность.

Annotation. In this article, a linguistic and cognitive-discursive comparative analysis of stable Equalities and phraseology, proverbs and sayings expressing the concept of «hospitality» systematized through the national language of the Kazakh and Turkish peoples is carried out. Consequently, special attention is paid to the national cultural content of archetypes and stereotypes in the language picture of the world. Also, along with Kazakh and Turkish languages, indicators of cognition are determined, which are concentrated in the language consciousness of Russian and English peoples with a separate typology. Such analyses allow us to understand the national and cultural features in the traditional knowledge of how several peoples perceive the concepts of «hospitality» and «guest».

Key words: linguoculturology, conceptual picture of the world, archetype, stereotype, cultural semantic code, national Cognition, National mentality.

Қазақ халқының ұлттық сипаты мен ділдік ерекшеліктері олардың коммуникативті мәдениетінен көрініс тауып, тіл иесінің ұлттық болмысын жан-жақты танып-зерделеуге мүмкіндік береді. Яғни, тіл – өз бойында халықтың төл тарихы мен мәдениетін, талғамы мен танымын, болмысы мен ұлттық ерекшелігін тұтастықта сақтай алатын таңбалық жүйе, әрі мәдениет көрсеткіші болып табылады. Осыған орай, адамзат жасаған рухани және материалдық мәдениеттің тіл арқылы жарыққа шығуы – тіл білімінде лингвомәдениеттану саласының берік іргетасын қалады. Мұндай лингвомәдениеттанулық зерттеулердің басты мақсаты – белгілі бір халық тіліндегі мәдени мазмұнды бейнелейтін ұлттық-мәдени атаулардың (архетип пен стереотиптің) түп-төркіні мен мәдени семантикалық кодын айқындау болып табылады.

Қазақ халқының ұлттық ерекшелігіне байланысты қалыптасқан қастерлі дәстүрінің бірі – қонақжайлылық ұғымы.

Бағзы заманнан бері ұлтымыздың тарихында мәдени тамырын тереңге жайған бұл архетиптің мәні зор. Қонақжайлылық ұғымының бойында әр халықтың ұлттық болмысын танытатын өзіне тән стереотиптері көрініс береді. Осыған байланысты қазақ, түрік халықтарына ортақ «қонақжайлылық» архетипін салғастыру арқылы стереотиптердің ұлттық-мәдени ерекшелігін айқындауға болады.

Қазақ қонақ десе қоң етін кесіп беруге дайын тұратын, есігіне құлып салмаған, құдайы қонағын да, қала берді көлденең келген көк аттыны да жылы жүзбен қарсы алып, төріне шығарып, жылы-жұмсағын аузына тосқан халық. Осы ниеттен халқымыздың санасында имандылық, қайырымдылық, әдептілік, бауырмалдық сияқты ізгі қасиеттер мықтап орнаған.

Қонақжайлылық жомарттық пен адамгершілікті, сыйластық пен ынтымақты білдіретін рухани құндылықтың өлшемі болып саналады. Осыған байланысты, қазақ тіліндегі: «Жолаушыны сусындатпай тұрып, бұйымтайын сұрама», «Дастарқан оң болмай, істе жол болмайды», «Қонақ келсе есікке, жүгіріп шық, кешікпе», «Қонағын сыйлаған төрге шық дейді», «Қонағыңның алтынын алма, алғысын ал», «Қонағы бар үй қоңырсып тұрады, қонағы жоқ үй бозымсып тұрады», «Қонақ келсе ет пісер, ет піспесе бет пісер», «Кең болсаң, кем болмайсың» [1, 78] т.б. лингвомәдени бірліктерден

қонағын құдайындай сыйлайтын дана халқымыздың ұлттық-мәдени стереотипін аңғаруға болады. Аталған паремиялардағы «сусын ұсыну», «қонақты құшақ жая қарсы алу», «сәлем беру», «қонағы бар үйдің қоңырсуы», «қонағы жоқ үйдің бозымсуы», «дастарқан жаю», «дәм татқызу», «төрге шығару», «бата алу», қазаны оттан түспеу, т.б. бағзы заманнан бері халық жадында қатталып, тұрақталған мәдени мазмұндағы стереотиптер. Халқымыздың дәстүрлі мәдениетінде қонақжайлылық қашан да бірінші орында тұрған. Ұлы даланың кеңдігі мен ауыл арасының алыстығы қазақ халқының қонақжай болып қалыптасуына тікелей әсер еткен деуге болады. Бұған тарихи және географиялық факторлар себеп болса керек.

Халқымыз үшін дастарқан қашан да тәрбие мектебі болып саналған. Ас – сакральді атаулардың бірі. Ол этномәдени функция атқарады. Осыған сәйкес әр халықтың ас қабылдауға байланысты өзіне тән ерекшеліктері болады. Мәселен, қазақ тілінде: «Таңғы ас тәңірден», «Таңғы асты тастама», «Ас тәңірдің қазынасы» - деп келетін мәтелдер дәстүрлі наным-сенімге негізделген. Халық түсінігі бойынша, таңғы астан ауыз тию парыз болып есептеледі. «Жолаушының азығы жолында», «Қонақтың асын тәңір береді», «Түскі асқа, түстік жердегі келеді, кешкі асқа күндік жердегі келеді», «Соғым басы – елдің асы, Наурыз асы – жердің асы» [1, 79] т.б. мақалдар «Алла Тағала жолаушының несібесін үш күн бұрын белгілеп қояды» деген сенім мен «сыбаға сақтау», «қонақасын беру», «соғымға шақыру», «наурыз көже» т.б. салт-дәстүрге қатысты қонаққа арналған тағам түрлерін меңзейді. «Нан – тамақтың атасы, ынтымақ көптің батасы» - дегендей, қазақ халқы нанды ерекше қастерлейді. Келген қонағына міндетті түрде наннан ауыз тигізеді. Нан – қазақ танымында молшылық пен татулықтың белгісі саналады. Қазақ дастарқанында нан тағамдарынан «бауырсақ», «шелпек», «тоқаш», «талқан», «қазанжаппа» тұрады. Сондай-ақ тілімізде: «дәмдес, табақтас болу», «қолынан дәм тату», «ет асату», «ет асау», «сүр асу», «мүшелі ет», «қазы-қарта», «жал-жая», «сыбағалы мүшелер», «қаужалау», «мал сою», «бас тарту», «табақ тарту», «қуырдақ», «қымыз», «шұбат», «ірімшік», «құрт», «сүт қатылған күрең шай», т.б. лингвомәдени деректер кездеседі. Осы сияқты ұлттық-мәдени мазмұнды білдіретін мақал-мәтелдер, бейнелі сөздер, фразеологизмдер қазақ халқының тілдік бейнесін құрайды.

Келген адамды тіліне, дініне, ұлтына бөліп-жармай, достық ниет танытып, ас-дәм ұсыну жалпы түркі халықтарына тән қасиет.

Түбі бір түркі елдерінің ішінде туысқан түрік халқының да қонақжайлылығы, қонақты күту дәстүрі қазаққа етене жақын деуге болады. Түрік халқы да қонаққа Алланың аманаты ретінде қараған. Бір момынның қарнын тойғызып, қайырымдылық жасап, сыйлап жіберу оларда да бұлжымас дәстүрге айналған. Мысалы, түрік тіліндегі «BUGÜN MISAFİR GELMEDİ BAŞIM AĞRIYOR» (Бүгін қонақ келмегендіктен, басым ауырып тұр); «HACI İBRAHİM SOFRASI OLSUN» (Қажы Ибрахим дастарханындай болсын); MISAFİRİ AĞIRLAMAK (Қонақты құшақ жая қарсы алу); «BU EŞİĞİ AŞANIN, AŞIPTA İÇERİ GİRENİN, DİNİ, İMANI, KİM OLDUĞU, NERDEN GELİP NEREYE GİTTİĞİ SORULMAZ» (Бұл есікті ашып, ішіне кіргеннің діні, иманы, кім болғандығы қайдан келіп, қайда баратындығы сұралмайды) деген лингвомәдени бірліктердің барлығы да қазақ тіліндегі қонақжайлылыққа қатысты ұғымдармен сай келеді.

Қазақ «Қонақ – қойдан жуас», «Бір күн дәмін татқанға, қырық күн сәлем», «қонақты құдайындай сыйла» десе, түріктерде бұл ұғымдар «MISAFİR UMDUĞUNU DEĞİL BULDUĞUNU YER» (Қонақ сұрағанын емес, бергенін жейді); «Bir kahvenin kırk yıl hatırı var» (Бір шыныаяқ кофенің қырық жылдық естелігі бар); MISAFİRE HİZMET ALLAH'A HİZMETTİR (Қонақты құдайындай күт) деп тәпсірленеді.

Үйге қонақ келсе «құт қонады», «ырыс тасиды» деп сенетін түркі халқы келген қонақтың алғысын алуға тырысқан. Келген қонақ та өз ризашылығын «ас қайыру», «бата беру» арқылы білдірген. Осыған байланысты қазақ тілінде арнайы қалыптасқан тілек-мәнді лингвомәдени бірліктер бар. Мысалы, «Дастарқаның бай болсын!», «Қазан-ошағың май болсын!», «Төрт түлігің сай болсын!», «Ақ дастарқан асқа толсын!» «Бергеннен Алла танбасын!» «Өсе берсін жан басың!» «Берейін бата асыңа, амандық берсін басыңа!». Берілген этикеттік стереотиптерден қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін аңғаруға болады.

Осы орайда қазақтағы бата беру салтындай түрік халқында да «BEREKET BERSİN» (Береке); «KESENİZE BEREKET» (Ырыс-береке болсын); «AYAĞINIZA SAĞLIK» (Аяғыңызға саулық); «DÜĞÜN SOFRASI OLSUN» (Той дастарханы болсын) деген бата-тілек беріледі. «MISAFİR KİSMETİ İLE GELİR» (Қонақ ырысымен келеді); «MISAFİRLİK ÜÇ GÜNDÜR» (Қонақ үш күндік); «MISAFİR BEREKETİ İLE GELİR» (Қонақ құт-берекесімен келеді); «MISAFİR ON KİSMETLE GELİR, BİRİNİ YER, DOKUZUNU BİRAKİR» (Қонақ он ырысымен келеді, біреуін жейді, қалғанын қалдырып кетеді) дейтін ұғымдар да екі елге ортақ түсініктер.

Ал TÜRК KAHVALTI KÜLTÜRÜ (Түрік таңғы ас мәдениеті); TÜRК ÇAYI (Түрік шайы); TÜRК KAHVESİ İKRAM ETMEK (Түрік кофесін ұсыну); қонағына арнап MİSAFİR ODASI (Қонақ бөлмесін) дайындау түрік мәдениетінің өзіндік ерекшелігін көрсетеді.

Сондай-ақ қазақ қонағының қолына су құйса, олар MİSAFİR ELİNE KOLON YA DÖKMEK (Қонақтың қолына колония құю) құяды. «ELLERİNİZE SAĞLIK» (Қолдарыңызға қуат берсін); «AFİYET OLSUN» (Ас болсын) (Түрікше-қазақша, қазақша-түрікше фразеологиялық сөздік, 2014) дейтін тілектері де ұқсас.

Қонақжайлылық – «қонақ» лексемасымен тығыз байланысты. Қазақ халқының түсінігінде қонақтың бес түрі бар. Олар: «құдайы қонақ», «арнайы қонақ», «ерулік қонақ», «қыдырма қонақ», «қылғыма қонақ». Қазақ шақырусыз, беймезгіл келіп қалған кісіні де құдайы қонақ деп төрге шығарса, түріктер де оларға TANRI MISAFIRI (Құдайы қонақ) деп құрмет көрсеткен.

Қазақ тілінің әлемдік бейнесінде «қонақ» сөзі түрлі коннотациялық мәнде де жұмсалған: «Қонақ асыңа емес, қабақ-қасыңа риза», «Келгенше қонақ ұялар, келген соң үй иесі ұялар», «Қонақ аз отырып, көп сынады», «Жақсы қонақ құт әкелер, жаман қонақ жұт әкелер», «Жат асыңа қарайды, дос басыңа қарайды», «Екі үйдің қонағы емексіп жүріп аш қалар», «Шақырған жерден қалма, шақырмаған жерге барма», «Сыпайы қонақ сыйынды жейді, мылжың қонақ миыңды жейді» [1, 85].

Сонымен қатар қонақаяқ – мейманға еселеп құйылатын шай; қонақуар адам – дастарханы мол, жомарт кісі; қонақасы – мейманға әзірленген тағам мағынасынан марқұмды жөнелткеннен кейінгі жоралғы; қонақ кәде – үй иесінің, ауылдың сый-құрметіне лайық еруіне қаруы етіп, қонақтың өз өнерін көрсету салты екендігін, «мейманасы тасу» тұрақты тіркесінің төркінін қазіргі жастар біле бермейді. Жоғарыдағыдай ұлттық-мәдени ұғымдардың түп-төркіні мен мәдени семантикалық кодын айқындау осындай тұстарда себін тигізеді.

Қонақжайлылық – жалпы адамзаттың өркениет тарихында ортақ ұғым болғандықтан оны діні, ділі бөлек тілдермен де салғастыра қарастырдық.

Қазақ тіліндегі қонақжайлылық сөзі орыс тілі мен ағылшын тілдерінде «гостеприимство», «hospitality» деген атаулармен қолданылады. Бұл сөзге үш тілдің түсіндірме сөздіктерінде: «үй иесінің келген қонақты құрметпен қарсы алуы мен ілтипат көрсетуі» [2, 205], «радушие в приеме и угощении посетителей» (келген қонақты құшақ жая қарсы алу және дәм татқызу) [3, 386], «hospitality – friendly and generous reception and entertainment of guests (үй иесінің қонақтарға деген достық қарым-қатынасы)» [4, 300], -деген анықтамалар берілген.

Орыс тіліндегі: «С хлебом с солью» (Нанмен бірге тұз), «Хлеб-соль не забывается» (нан мен тұз ұмытылмайды), «Сердись, бранись, а за хлебом-солью сходишь», «Будьте как дома» (Өз үйіңіздей көріңіз), «Сколько лет, сколько зим не видались» (Көріспегелі көп болды), «Добро пожаловать, милости просим» (Қош келдіңіз, сізден мейірімділік күтеміз), «Красному гостю красное место» (Сыйлы қонаққа – сыйлы орын), «Гость на гость – хозяину радость» (Қонақ – үй иесі үшін қуаныш), «Не будь гостю запасен, а будь ему рад» (Келген қонаққа қуанышты бол), «Гость в дом, а бог в доме» (Үйде қонақ болса, құдай да сонда), «Гость доволен – хозяин рад» (Қонақ риза болса, үй иесі де риза) (Даль, 1957) т.б. паремиялардан орыс халқының қонақжайлылыққа қатысты дүниетанымдық көзқарасын байқауға болады. Мысалы, «Хлебосольство» – орыс халқының қонақжайлылығын көрсететін басты ұлттық-мәдени түсініктердің бірі. Ол – «хлеб» және «соль» (нан мен тұз) сөздерінің бірігуі арқылы жасалған. Бұл сөздің мәдени семантикалық аясына діни түсінікпен бірге дәстүрлі наным шоғырланған. Діни түсінік бойынша «Хлеб – дар Божий» (Нан – құдайдың сыйы), «Хлеб всему голова» (Нан барлық істің басы) ретінде бағаланады. Орыс танымында нан мен тұз – сакральді тағам болып есептеледі. Мұның астарында зұлым күшке қарсы тұра алады деген наным жатыр. Демек, «нан мен тұз» қонақжайлылық пен бойтұмар қызметін атқарған. Тіпті күні бүгінге дейін кез келген рәсім осы екі заттың қатысуы арқылы орындалады.

Ал қонақты қуана қарсы алуға байланысты қалыптасқан «сколько лет, сколько зим» – деген тұрақты тіркестің семантикалық кодын ашу арқылы орыс халқының ұлттық танымына қатысты мифтік түсінігін байқауға болады. Бұл – жыл мезгілдерін жарық пен қараңғы түнек деп бөлуден туындаған түсінік. Мәселен, жарық пен жылулық – көктем мезгілін, ал қараңғы түнек пен суық – қыс мезгілін білдірген. Осыған байланысты көктем мен жаз тұтас бір мезгілді білдіріп, жарық бөлікті, ал күз бен қыс мезгілдері бірігіп, қараңғы бөлікті құраған. Бұл айтылыстағы «лет» (жыл) сөзі «лето» (жаз) сөзін білдіреді. Сколько лет – жыл мезгілінің «жаңару, жандану» семантикасын, ал сколько зим – жылдың өту сәтін бейнелейді [5]. Сонымен, орыс халқы көптен бері көрмеген адамын жарық көктемге балап, оның ұзақ уақыт бойы мейман болмаған сәтін қараңғы түнекпен байланыстырады екен.

«Красный угол» (қызыл орын) – орыс халқы үшін киелі, қасиетті орын. Ол – орыс үйінің сәні. Бұл сөз тіркесі – «красивый, торжественный, праздничный, старший, почетный, божий» деген

мағыналарды білдіреді. Кез келген орыс үйінің қызыл бұрышында діни кітаптар мен құдай бейнесі тұрады. Барлық дәстүрлі рәсімдер осы жерде орындалады. Тіпті келген қонақты да осында отырғызады. «Красному гостю красное место» (Сыйлы қонаққа – сыйлы орын) деген мәтел осындай түсініктен туындаған.

Орыс тілінде ас қабылдауға байланысты төмендегідей паремиялар бар. «Накормить до отвала, сколько душе угодно» (қонақты тойғанынша ішкізу), «ешьте, пейте, хозяйского хлеба не жалейте» (ішіңіздер, жеңіздер), «от хлеба-соли не отказываются» (нан мен тұздан бас тартпайды), «За пустой стол гостей не сажают» (бос үстелге қонақты отырғызбайды), «Принес Бог гостя, дал хозяину пир» (Құдай қонақпен бірге үй иесіне ас та берді), «Бог на стене, хлеб на столе» (Құдай – қабырғада, нан – үстелде), «Что есть в печи, все на стол мечи» (Пеште не болса, соның бәрі үстелде), «Умел в гости звать – умей и угощать» (қонақты шақырған соң, оны жақсылап күту керек) «Изба красна углами, обед - пирогами» (үй қызыл бұрышымен сәнді, түскі ас бәлішімен сәнді) (Даль, 1957); «пұшпара», «квас», «сыра», «щи», «борщ», «құймақ», «олады», «кисель» [6, 14] т.б. Келтірілген лингвомәдени деректер орыс халқының ұлттық-мәдени ерекшелігінен хабар береді.

Орыс тіліндегі «гость» сөзі латынның «hostis» (жатжұрттық) деген сөзінен енген. Ожегов сөздігінде қонаққа мынандай сипаттама берілген: «үй иесінің жағдайын арнайы сұрай келген, үстел басында отырып бар сырын ортаға салған, бірге уақыт өткізген мейман» [3, 380]. Орыс халқы қонақты үшке бөледі. Олар: «почетный гость» (сыйлы қонақ), «званный гость» (арнайы қонақ), «незванный гость» (шақырылмаған қонақ). Осыған сәйкес мақал-мәтелдер екі түрлі мәнде қолданыс тапқан. «Званный гость убыточен», «На званного гостя угодить надо», «Хороший гость хозяину в почет», «Для милых гостей, поломать костей», «Редкое свидание – приятный гость», «Нежданный гость лучше жданных двух», «Незванный гость легок, званный тяжел», «На незваного гостя не припасена и ложка», «Незванный гость хуже татарина», «Гости на двор, так и ворота на запор», «Хорошо тот, кто поит да кормит, а и тот не худ, хлеб-соль помнит» (Даль, 1957). Мақал-мәтелдердің кейбірі тарихи оқиғаларға байланысты жағымсыз мағынада қолданыс тапса керек. Осы ұғымдарды түйіндей келе, орыс халқы туыстары мен достарын, кіндік әкесі мен кіндік шешесін және таныс адамдарын ғана қонақ ретінде қабылдайды екен.

Ағылшын тілінде қонақжайлылық ұғымын білдіретін мақал-мәтелдердің орнына «break bread with somebody» (бір үзім нанмен бөлісу), «to keep open house» (қонақты құшақ жая қарсы алу), «keep open doors» (есіктерді айқара ашу), «sit above the salt» (үстелдің жоғарғы бөлігіне отыру), «to play host» (қонақ күту) [8] сияқты фраземалар қолданылады. Аталған бірліктердің мазмұнында шақырылған қонақпен бірге «бір үзім нанды бөліп жеу» және «оның барлық жағдайын жасау» деген түсінікті аңғаруға болады. Ағылшындар қонақжай үй иесін «lighted candle», яғни жарық шырағданға теңейді. Сондай-ақ қонақжайлылықпен байланысты ағылшын халқының «five o'clock tea» (түстен кейінгі шай) деп аталатын дәстүрі бар. Бұл дәстүр викторияндық дәуірден бастау алып, күні бүгінге дейін Тұманды Альбион елінің ажырамас бөлшегіне айналған.

«Five o'clock tea» дәстүрі ағылшын отбасына туыстары не достарымен кездесіп әңгімелесуге, бірлесіп шай ішуге мүмкіндік береді. Мұндай бас қосулар үнемі арнайы дайындықпен өтеді.

Ағылшын халқының ас мәзірін «roast» (сұлы ботқасы), «toast» (тост), «Yorshire-Pudding», «Plum pudding» (жүзім қосылған пудинг), «mince pies» (жеміс-жидек қосылған бәліштер), «hot cross buns» (ыстық тоқаштар), «gooseberry fool» (бүлдірген дисерті), «Sally Lunn» (тәтті тоқаш), «jacket potato» (картоп), «roast beef» (қуырылған сиыр еті), «biscuits» (бисквиттер), «Fish and chips» (балық пен картоп), «tea» (шай), «broken tea», «high tea» (кешкі шай), husband's tea (сұйық шай), «coffee» (кофе), «beer» (сыра), «wine» (шарап) [7, 136] т.б. құрайды. Шақырылған қонақтарды үй иесі барынша күтеді. Оны «be my guest» (астан алыңыздар), «Lucullan feast» (шын көңілмен тамақтандыру), «eat one's fill» (қарын тойғанша тамақтану), «Come and have pot-luck with us» (қаншалықты бай болсақ, көңіліміз соншалықты кең), «to show extra hospitality» (қонақжайлылық таныту), «Eat, drink, and merry, for tomorrow we die» (өмір бір рет берілгендіктен, тамақтанып, көңіл көтеру керек) деген паремиялардан көруге болады.

Ағылшын тілінің түсіндірме сөздігінде «guest» сөзіне мынандай анықтама берілген: «someone else's home because they have been invited» [4, 350]. Яғни, арнайы үйге шақырылған мейман қонақ болып есептеледі.

Ағылшын халқы қонақты «important guest» (маңызды қонақ), «pleasant guest» (жақсы қонақ), «dear guest» (шақырылмаған қымбат қонақ) деп үшке бөледі. Алдыңғы қонақтың екеуі іскерлік қатынас пен туыстық, достық қарым-қатынасқа негізделеді. Ал соңғысы жана жыл мерекесімен тығыз байланысты. Бұл қонақты ағылшын халқы ерекше қадірлейді. Оны «as welcome as flowers in May» мамыр айында шығатын алғашқы гүлге теңейді.

Ағылшын халқы үшін, үй иесіне жақын орналасқан үстелдің жоғарғы жағы сыйлы орын болып есептеледі. Мұны «sit above the salt» деген фраземаның семантикалық кодын ашу арқылы анықтауға болады. Бұл фразама ағылшын халқының көне дәстүрінен ақпарат береді.

Сонымен ағылшын халқы қонақты арнайы шақырады екен. Қонақты қарсы алуға байланысты ағылшын тілінде: «warm welcome» (жылы жүзбен қарсы алу), «heartly welcome» (шын жүрекпен қарсы алу), «hospitable welcome» (ақ ниетпен қарсы алу), «make feel at home» (өз үйіңіздей көріңіз) [8, 137] секілді лингвомәдени бірліктер қолданылады. Мұндай бірліктер әр түрлі жағдайларға байланысты жұмсалады. Мәселен, «birthday party» яғни, туған күн кешіне жиналған туыстары мен достарына: «warm welcome! (жылы жүзіммен қарсы алдым) heartly welcome!» (шын жүрегіммен қарсы алдым) - десе, ал жаңа жыл мерекесінде алғашқы болып кірген мейманға «hospitable welcome!» яғни, «сізді ақниетіммен қарсы алдым» дейді.

Демек, «қонақжайлылық» архетипі – қазақ, түрік және орыс, ағылшын халықтарының көне дәстүрлерімен сабақтастығы бар, күні бүгінге дейін сақталған сыйластық пен татулықтың, жомарттық пен адамгершіліктің биік сатысы болып табылады.

Демек, қазақ, түрік халқы үшін таныс адаммен қатар бейтаныс адам да қонақ болып есептеледі. Ал орыс және ағылшын халықтары үшін таныс адамдар ғана қонақ бола алады.

Сонымен бес халықтың мәдениетіндегі материалдарды іріктеу арқылы қонақжайлылық ұғымына қатысты ұғымдарды бес семантикалық топқа бөлуге болады. Олар: «Қонақты қарсы алу», «Дастарханға жайғастыру», «Ас мәзірі», «Қонақтың алғысы» және «Қонақты шығарып салу».

Демек, бес халықтың тілдік санасында бейнеленген архетиптер мен стереотиптердің мазмұндық қабатында ұлттық-мәдени құндылықтардың өзіне тән ерекшеліктері сақталған деуге болады.

Қорыта келгенде, әлемнің тілдік бейнесін құраушы архетиптер мен стереотиптер әр халықтың өзіне тән ұлттық ерекшелігін көрсетеді. Мысалы, қазақ, түрік халықтарының тілдік санасындағы «қонақжайлылық», «қонақ» ұғымдары мәдени мазмұны терең құндылықтар ретінде сипатталады. Орыс халқының тілдік санасында дәстүрлі-символикалық ұғым ретінде бейнеленеді. Ал ағылшын халқының тілдік санасында достық қарым-қатынасқа негізделеді.

*Мақала 2021-2023 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP09260438 гранты).

Әдебиет:

1. Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы. – Алматы: Арыс, 2010. – 115 б. – Б. 75-92.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1976. – Том 2. – 695 б. – Б. 205.
3. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – Изд. 4-е. – Москва: ИТИ Технологии, 2003. – 944 с. – С.380-386.
4. Oxford Dictionary of English. – England: Oxford University Press, 2010. – 900 p. – Б.300-350.
5. Мокиенко В.М. Загадки русской фразеологии. – Санкт-Петербург: Авалон, 2005. – 252 с. – С.56.
6. Традиционная пища как выражение этнического самосознания. – Москва: Наука, 2001. – 295 с. – С.14.
7. Ощепкова В.В., Булкин А.П. Великобритания: страна, люди, традиции. – Москва: Глосса/Каро, 2004. – 336 с. – С.136-142.
8. Литвинов П.П. 3500 английских фразеологизмов и устойчивых словосочетаний. – Москва: Астрель, 2007. – 285 с.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МӘДЕНИ КОНЦЕПТТЕР ЖҮЙЕСІ

Ғ.Қ. Хасанов, филология ғылымының докторы, профессор
(М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан)
Hasan.Gabit@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается система культурных концептов казахского языка. Описываются различные точки зрения видных ученых казахской и зарубежной лингвистики по определению природы культурных концептов. Приводятся примеры культурного концепта «Птица» в казахском языке. Определяется состав языковых единиц входящих в культурный концепт.

Ключевые слова: *языковой менталитет, культурный концепт, познание, языковая единица, языковой образ.*

МАЗМҰНЫ

I-СЕКЦИЯ

ПРОФЕССОР ТАЛҒАТ САЙРАМБАЕВ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ МЕКТЕБІ

Смағұлова Г.Н. Ғұмырын ғылымға арнаған	3
Салқынбай А.Б. Мақалдағы ақыл: Мәшһүр Жүсіп терген мақалдардың адамтанудағы рөлі.....	5
Саткенов Ж.Б. Ұстаз ұлағаты	11
Күзекова З.С. Қазақ тіліндегі динамикалық кеңістіктік қатынастың берілуі	12
Сағындықұлы Б. Т.Сайрамбаев және құрмалас сөйлемдік таным	17
Карага Октау Selim. Kazak türkçesindeki “degen” ve “deytin” sıfat-fiil şekillerinin türkiye türkçesine aktarılması meseleleri	20
Елеуова А.С., Дүйсенбек А. Профессор Т.Сайрамбаев және тұлғалық микросинтаксистегі тіркесімділік мәселесі.....	25
Елеуова А.С., Елубаева Г., Галимова Ә. Профессор Т.Сайрамбаев еңбектеріндегі тұлғалық сөзтіркесім мәселелерінің зерттелуі жайы	28
Аширова А.Т., Мұратбек Б.К. Газет мәтіні тақырыптарының атқаратын қызметі және сөйлеу әрекеті.....	31
Ақбұзауова Б. Академиялық қазақ тілі курсындағы жазылым процесі	35
Әлімтаева Л.Т. Нақтылық – ғалым ұстанымы	39
Әлісжан С. Ғылыми қатынас және көптілділік	41
Ергубекова Ж.С. Көне түрік тіліндегі сөз тіркесінің зерттелуі	44
Есматова М.Т., Тулепбергенова Р.А. Солтүстік Қазақстан облысындағы тарихи оқиғалармен байланысты кейбір жер-су атауларының ерекшелігі	50
Есматова М.Т., Манатбек Қ.С. Жүніс Сахиевтің фантастикалық шығармаларында қолданылған терминдердің жасалуы	54
Иманқұлова С.М., Рамазанова Ш.Ә. Шақ түрлерін жіктеу мәселесі	59
Қошанова Н. Қазіргі қазақ тіліндегі оқшау сөздердің сөйлем аясын кеңейтуде алатын орны	62
Таусоғарова А.Қ. Түсу егістігінің функционалды-семантикалық талдауы	67
Төлеуп М.М. Қазақ тіліндегі каузатив формалары	70
Тұрарова А.Н. Сөз тіркесінің грамматикалық құрылымы мен тіркесімділік жігі	74
Шойбекова А.А. Сөз-сөйлем және ым-ишара тілі.....	79

II-СЕКЦИЯ

ПАНЕЛЬ №2. ҚАЗАҚ ТІЛІ ГРАММАТИКАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗЕРТТЕУ ПАРАДИГМАЛАРЫ

Абдиқарим Н. Қазақ тілінің морфосемантикалық және синтаксистік метабелгілер жүйесін әзірлеу мәселесіне.....	82
Асылханқызы Л. Сын есімдердегі бағалау семантикасы.....	86
Ахаева М.С., Алланазарова Г. Прецеденттік феномендердің мәтін ішіндегі рөлі.....	89
Бияров Б.Н. Кейбір тарихи топонимдерге этимологиялық шолу.....	93
Әлкебаева Д.А., Батырхан. А.А. Сан-мөлшер категориясының құрылымдық грамматикада зерттелуі.....	97
Хасанов Ғ.Қ., Жаледен М.Ә. Когнитология ғылымы туралы жалпы түсініктер және зерттелу тарихы: шет ел ғылымында.....	100
Куламанова С.М., Макулова Л.Т. Орта Азиядағы түркі халықтарының ономастикасы.....	104
Қосаева М.Ж. Хасен Арғыновтың еңбектеріндегі синтаксис.....	110
Макулова Л.Т., Қоблаш А.Т., Абдуалиева К.У. Дейксистік сөздердің дискурсивтік қолданыстары.....	112
Манашахов Е.И. Сөздік құрамдағы сөздердің қолданылу сипаты.....	117
Мейрманова Г.С., Нохан С.М., Сметлда Д.А. Поэзия тіліндегі көркемдік дискурсивтік тіл қолданыстары.....	120
Садирова К.Қ., Сүйеубаева А.Н. Әлеуметтік желідегі қазақша мәтіндердің лингвистикалық ерекшеліктері.....	123
Саткенова Ж.Б., Әбділла Б. Уақыт категориясын білдіретін грамматикалық амал-тәсілдер.....	126
Сәрсекке Г.Ә. Қазақ тілінің корпус лингвистикасының терминдері.....	130
Султанязова И.С., Жумағалиева А.Н. Қазақ тіліндегі қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер.....	135
Тілеубердиев Б.М., Базарбеков Б.М. А.Сейдімбек дүниетанымындағы «Ұлы дала кеңістігінің» концептілік парадигмасы.....	141
Тілеубердиев, Б.М., Көбеева Г.М., Кайимов М.А. Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік парадигманың теориялық тұрғыдан дамуы.....	146
Тымболова А.О., Мурзинова А.С. «Қонақ келсе – құт» аксиологемасының лингвомәдени мәні.....	149